

С. В. Кульчицький (Київ)

Українська Держава часів гетьманщини

1. Вступ німецьких і австро-угорських військ в Україну

Відступ радянських військ з України. 18 лютого 1918 р. німецькі війська перейшли в наступ по всьому фронту від Балтійського моря до Карпат. На київському напрямку діяли 23 дивізії. Перед ними було поставлено завдання взяти Київ і просуватися далі на Полтаву, Харків і Ростов-на-Дону. 24 лютого на одеському напрямку розпочали наступ 10 австро-угорських дивізій. Разом з цими силами діяли нечисленні війська Центральної Ради. Кількість сил, що наступали, досягала 450 тис. чол.

Увечері 18 лютого відбулося засідання ЦК РКП(б), члени якого більшістю в один голос висловилися за негайне підписання миру. Вранці наступного дня Ленін надіслав німецькому уряду радіограму із згодою Раднаркомом на продиктовані умови. Тільки 23 лютого було одержано відповідь, яка містила більш тяжкі умови миру. На прийняття ультиматуму давалося дві доби, причому наступ не припинявся. В ніч на 24 лютого ВЦВК і Раднарком прийняли ультиматум, і тільки тоді війська інтервентів зупинилися. В Україні, однак, вони продовжували просуватися далі.

За підписаним 3 березня мирним договором Росія втрачала територію площею близько мільйона квадратних кілометрів. Фінляндія і Україна визнавалися самостійними державами. Раднарком зобов'язувався визнати Брестську угоду Центральної Ради з країнами Четверного союзу і розпочати мирні переговори з УНР.

У ситуації, що склалася, члени Народного секретаріату — радянського уряду України — розгубилися. Дальший опір був явно безперспективним. На київському напрямку налічувалося не більше 3 тис. чол., які можна було протиставити регулярній армії кайзера. Однак 21 лютого у телеграмі Народному секретаріатові Раднарком поставив вимогу організувати опір і пообіцяв таємну підтримку.

Наступного дня ЦВК Рад України закликав трудящих до збройної відсічі агресорам. Було утворено Надзвичайний комітет «по обороні революції від західних імперіалістів» у складі С. С. Бакинського, Ю. М. Коцюбинського, Я. В. Мартянова, В. М. Примакова і М. О. Скрипника. При Радах утворювалися мобілізаційні відділи. У Києві почав діяти Центральный штаб по мобілізації в Червону армію. Київська, Подільська і Волинська губернії були переведені на воєнний стан, а Київ оголошено в стані облоги.

На підступах до Києва у безнадійних з воєнної точки зору умовах більшовикам вдалося уповільнити наступ інтервентів. Зокрема, в районі Бердичева і Житомира загони військовослужбовців старої армії разом з червоногвардійцями під командуванням В. І. Кіквідзе зупинили противника на цілий тиждень. Однак 1 березня радянські війська були змушені залишити столицю України. В місто, окуповане німцями, прибув уряд Центральної Ради.

Мета, що її переслідував Раднарком на південному напрямку, була сформульована у телеграмі В. І. Леніна надзвичайному комісарові півдня Росії Г. К. Орджонікідзе від 14 березня: негайна евакуація хліба і металу на схід, організація підіривних груп на залізницях, створення єди-

ного фронту оборони від Криму до Великої Росії. На перший план ставилася евакуація матеріальних цінностей. Заради неї фактично й організувався опір, бо після вимушеного визнання УНР відстояти радянську владу в Україні Раднарком не міг, навіть коли б для цього існував реальний шанс. Щоб виграти час для евакуації, радянському урядові України було надано істотну допомогу. За півтора місяця, починаючи з 1 березня, сюди надійшло 112 тис. гвинтівок, 378 кулеметів, значна кількість боєприпасів і військового спорядження. Ленін запропонував головнокомандуючому радянськими військами на півдні Росії В. О. Антонову-Овсієнку перейти в розпорядження Народного секретаріату. 7 березня ЦВК Рад України призначив його народним секретарем військових справ і Верховним головнокомандуючим радянськими військами республіки. Під його командування було переведено також військові підрозділи, що вивільнилися після розгрому каледінців на Дону.

17—19 березня 1918 р. в Катеринославі відбувся Другий Всеукраїнський з'їзд Рад. Як і на першому, який проголосив радянську владу в Україні, переважна частина населення — жителі сільської місцевості — на ньому не була представлена: вплив більшовиків на селянство залишався слабким. З'їзд проголосив, що трудящі України рішуче боротимуться за радянську владу. Виходячи з обстановки, зумовленої Брестським миром, він визнав, що Україна є незалежною від Росії республікою Рад. Було обрано новий склад ЦВК, до якого ввійшло 47 більшовиків, 49 російських і українських лівих есерів, 5 лівих українських соціал-демократів. Народний секретаріат очолив М. О. Скрипник.

До середини березня з червоногвардійських загонів, окремих частин старої армії та військовополонених Народний секретаріат сформував п'ять армій. Були це, однак, армії лише за назвою, бо кожна з них налічувала значно менше бійців, ніж стрілецька дивізія. Спроби організувати мобілізацію місцевого населення виявилися марними. В особовому складі цих п'яти армій (загалом 25 тис. чол.) переважали росіяни. Крім них, тут налічувалося також понад 10 тис. інтернаціоналістів — поляків, чехів, німців, румунів, угорців, сербів і навіть китайців (під час світової війни в Донбас, де виник гострий дефіцит робочої сили, було закратовано тисячі китайських робітників — кулі). Зважаючи на незначну чисельність підпорядкованих йому збройних сил, Антонов-Овсієнко обрав єдино можливий стратегічний план: поєднання фронтових дій з партизанською боротьбою в тилу ворога. Єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії, як вимагав Ленін, створити, звичайно, не вдалося.

У середині березня союзні війська захопили південні міста України. Радянські сили, що обороняли їх, евакуювалися морем у Крим. На початку квітня після жорстоких боїв червоні війська залишили Катеринославі і Харків. Оскільки участь російських формувань у воєнних діях на Україні важко було приховати, німці перейшли кордон і захопили Ново-зібків та Белгород. Загроза окупації нависла над Брянськом і Курськом. Тільки 4 травня на залізничній станції Коренево було підписано угоду про припинення воєнних дій на курському напрямку. Між Радянською Росією і Україною утворювалася так звана «нейтральна зона» — смуга завширшки від 10 до 40 км.

У другій половині квітня розгорнувся німецький наступ на Крим. Радянські війська евакуювалися морем в Єйськ.

Свій наступ німецькі та австро-угорські сили здійснювали переважно вздовж залізничних магістралей. Захоплення Катеринослава й Харкова відкривало їм шлях на Донбас. Однак, застосовуючи тактику активної оборони, радянські війська затримали противника майже на місяць. Це дало урядові Росії можливість евакуювати з України рухомий склад залізниць, десятки ешелонів з промисловим устаткуванням, багато продовольства та інших матеріальних цінностей. Наприкінці квітня розпочався відступ радянських військ з Донбасу в напрямку Ростова-на-Дону

й Царицина (тепер м. Волгоград). Німецькі війська разом з білокозаками 8 травня захопили Ростов.

У дипломатичних документах проголошувалося, що єдиною метою союзників є запобігання більшовицькій агресії і відновлення в Україні законної влади — Центральної Ради. Фактично ж на території УНР запроваджувався звичайний окупаційний режим. Командуючий збройними силами Німеччини генерал Е. Людендорф пізніше так визначав головні цілі інтервентів: «На Україні треба було придушувати більшовизм і створювати там такі умови, щоб мати можливість здобувати з неї воєнні вигоди й вивозити хліб та сировину»¹.

Окуповану територію було поділено на дві частини. Австро-Угорщина зайняла південно-західну Волинь, Подільську, Херсонську та Катеринославську губернії, Німеччина — всі інші. У Миколаєві, Маріуполі та Ростові-на-Дону розташовувалися змішані німецько-австрійські гарнізони. Кам'яновугільна й залізорудна промисловість підпорядковувалися спільному управлінню. Утворена на паритетних засадах комісія задовольнялася потреби залізниць, потім — воєнного і торговельного флотів на Чорному морі і т. д. Централізоване управління залізницями та водним транспортом підлягало контролю німецького командування.

Найголовнішою функцією майже півмільйонної армії окупантів було забезпечення вивозу продовольства й сировини з України. Щоб збільшити їх надходження до своїх країн, уряди Німеччини та Австро-Угорщини не обмежувалися централізованими поставками, а шляхом «комерції» залучали до цієї справи рядових солдатів. Ось як писав про це у своїх мемуарах член радянського керівництва України В. П. Затонський: «...Німецьке командування дозволило, а навіть зобов'язало солдатів відсилати щотижня пакунки з харчами на батьківщину. Потроху їм на це давалися кошти, а найбільше німецькі солдати самі торгували, виписуючи з батьківщини дрібну галантерею, ножі, голки, деяку мануфактуру й вимінюючи це все на Україні. Словом, жили з комерції»². Така армія не була дуже боєздатною, однак окупаційні функції виконувала добре.

Розпуск Центральної Ради. Населення напружено чекало дальших кроків уряду Української Народної Республіки. Вони мали засвідчити, чи змінять умови окупації його попередній курс, чи він залишиться незмінним. Центральна Рада, розуміючи це, 1 березня 1918 р. заявила, що все має залишитися в силі: як віддала вона всю землю трудящому люду, так на тому й стоїть, як видала закони на користь робітників, так і продовжує керуватися ними у своїх діях. Рада готувалася до проголошеного в 3-у Універсалі скликання Українських Установчих Зборів. Вони мали підтвердити її соціально-економічні реформи, в тому числі соціалізацію землі. Було оголошено дату відкриття зборів — 12 травня. Підтверджувалася чинність виборів, що пройшли наприкінці 1917 — на початку 1918 рр., але не скрізь, бо перешкодила громадянська війна. Тоді з 301 депутата Установчих зборів було обрано лише 172 (в тому числі 116 есерів, 34 більшовики, 9 сіоністів, 13 представників інших політичних сил). Довибори у замирених окупаційними військами районах планувалося провести негайно.

Однак діячі Центральної Ради не враховували того очевидного факту, що політична обстановка в державі кардинально змінилася. Півмільйонна окупаційна армія вже самою своєю присутністю ліквідувала революційну ситуацію, в обстановці якої здійснювалися соціально-економічні реформи. Великі землевласники України, спираючись на солі-

¹ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг.— М., 1924.— Т. 2.— С. 132.

² Архіви України.— 1991.— № 3.— С. 60.

дарність з ними буржуазно-юнкерського офіцерського корпусу кайзерівської та цісарської армій, перейшли в наступ на селянство і почали вимагати повернути конфісковану власність. Зокрема, у квітні значна група поміщиків-поляків з Волині й Поділля звернулася до уряду Австро-Угорщини та безпосередньо до командування 2-ої австрійської армії з настійними вимогами примусити селян заплатити чи відробити за шкоду, заподіяну їхньому майну. У свою чергу, промислово-фінансові кола руба поставили питання про скасування або перегляд робітничого законодавства. У середовищі багатомільйонного селянства зроста активність більш заможних його верств, настроєних відновити приватну власність на землю, тобто відмовитися від її соціалізації. Водночас невдоволення бідняцьких верств селянства, становище яких в умовах окупації погіршилося особливо різко, діставало свій вияв у партизанському русі, що поширювався як пожежа. Нарешті, природне в умовах громадянської війни та інтервенції ослаблення державних інститутів, які Центральна Рада прагнула будувати демократичним шляхом, призводило до повсюдного хаосу й безладдя. Чим далі, тим більше центральний уряд втрачав контроль над становищем на місцях.

Всі ці процеси не уникли пильної уваги окупаційних властей, які розглядали стан справ на Україні під одним кутом зору: як найефективніше організувати вивезення звідси матеріальних ресурсів? Наприкінці березня австрійський міністр закордонних справ отримав від них реферат «Наша політика в Україні». У ньому були такі знаменні рядки: «Досі ми обмежувалися військовою окупацією й прогнанням більшовицьких військ, управління ж краєм ми принципіально залишали за Радою та її органами. Як же виглядає це управління? Чи теперішній режим — не торкаючись питання про його добру волю — є в стані постачати нам потрібні продукти або утворити такі умови, які б дали нам змогу добути ці продукти через закупку? Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспорт продуктів, це — річ зовсім виключена, бо вона зовсім не має правильної і певно працюючої організації. І це не може швидко переменитися, бо Рада не має ні грошей, ні справного виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція) в своїм розпорядженні»³.

Серйозний конфлікт між Центральною Радою та окупаційною адміністрацією виник у зв'язку з наказом головнокомандуючого німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршала Ейхгорна, що стосувався проведення посівних робіт. Оскільки земельні комітети здебільшого не допускали поміщиків проводити сімбу на відібраних у них землях, а самі селяни не могли обробити їх власними силами, навесні 1918 р. склалася ситуація, коли значна площа під зерновими могла залишитися незасіяною. Плануючи закупити в Україні велику кількість хліба, німці не хотіли допустити зменшення тут наступного врожаю через недосів. У наказі, опублікованому 6 квітня без попереднього погодження з українським урядом, Ейхгорн зажадав, щоб селяни під загрозою «заслуженої кари» не перешкоджали поміщикам засівати лани. Міністр земельних справ М. Ковалевський, заявивши, що він не може потерпіти втручання німецьких начальників у свою галузь, подав у відставку. Мала Рада відставки не прийняла й опублікувала таку резолюцію:

«1. Німецьке військо закликане українським урядом на Україну для допомоги в справі заведення порядку і лише в тих межах, які зазначить уряд Української Народної Республіки;

2. Ніяке самовільне втручання германського й австро-угорського вищого командування в соціально-політичне й економічне життя України недопустиме;

3. Такі втручання, як наказ фельдм. Ейхгорна, можуть тільки дезорганізувати господарське життя на Україні, ускладнити соціально-політич-

³ Дорошенко Д. Історія України.— Нью-Йорк, 1954.— Т. 2.— С. 11.

ні відносини і між іншим зробити неможливим виконання тих економічних договорів між УНР і центральними державами, котрі в ці дні виробляються і підписуються представниками згаданих держав»⁴.

Неприємний для Центральної Ради інцидент зовні не набув дальшого розвитку. Однак окупаційні власті остаточно утвердилися в думці здійснити державний переворот і почали шукати в українському суспільстві сили, на які можна було б спертися в цій справі. Такі сили знайшлися серед заможного селянства.

Починаючи з весни 1917 р. почав ширитися рух Вільного козацтва. Почасти він спирався на романтично-історичні традиції колишнього козацтва, але мав цілком актуальний соціально-економічний зміст: під його прапорами гуртувалися селяни-власники, неприхильні до ідеї соціалізації землі, а тому опозиційні як Центральній Раді, так і більшовикам.

Серед селян, які прагнули відродити козацький стан, користувалася впливом українська демократично-хліборобська партія (заснована на Полтавщині у травні 1917 р.). Наприкінці березня 1918 р. вона організувала в Лубнах хліборобський з'їзд, що мав широке відлуння в усій державі. В його рішеннях проголошувалися вимоги визнати принцип приватної власності як основу народного господарства і повернути власникам, включаючи поміщиків, конфісковані земельними комітетами засоби виробництва. У порозумінні з поміщицькою Спілкою земельних власників ця партія вирішила скликати в Києві Всеукраїнський хліборобський конгрес. Серед «хліборобів» швидко поширювалися настрої, які зводилися до того, щоб замінити владу Центральної Ради одноособовою диктатурою сильної особистості, вибраної з-поміж військових. Найчастіше у цьому зв'язку лунало ім'я генерала П. П. Скоропадського.

24 квітня фактичний керівник німецької адміністрації в Україні генерал В. Гренер уперше побачився з цим кандидатом на пост глави держави. За спогадами Скоропадського, на цій зустрічі німці висунули умови, на яких давали згоду підтримати майбутній український уряд: визнання Брестського миру, розпуск Центральної Ради, відмова від скликання Установчих Зборів, недопущення виборів у законодавчі інститути до «повного заспокоєння» краю, відновлення права приватної власності на землю, усунення від влади земельних комітетів та всіх «непевних елементів», покриття Україною витрат, необхідних для утримання на її території німецьких та австро-угорських військ.

Павло Петрович Скоропадський походив із старовинного роду, започаткованого вихідцем з Уманщини Федором Скоропадським, який воював у війську Б. Хмельницького і поліг у бою під Жовтими Водами. Онук Федора — Іван Скоропадський у 1708—1722 рр. був гетьманом України. Безпосередній предок П. П. Скоропадського, брат цього гетьмана Василь дослужився до чина генерального бунчужного, а його син Михайло займав посаду генерального підскарбія при Кирилі Розумовському. П. П. Скоропадський народився в 1873 р., виховувався в пошані до української старовини і культури. Закінчив найбільш привілейований навчальний заклад при царському дворі — пажеський корпус. Під час світової війни командував лейб-гвардійським полком, потім — кавалерійською дивізією і армійським корпусом. Влітку 1917 р. українізував 40-тисячний Перший корпус і перетворив його на серйозну бойову силу. Щоб попередити поширення радянської влади на всю Україну, він зупинив збільшовизовані війська, які прямували на Київ, роззброїв їх і відправив до Росії. На з'їзді в Чигирині його обрали почесним отаманом Вільного козацтва України. Керівники Центральної Ради ставилися до цього енергійного, ініціативного й популярного генерала-монархіста вкрай недоброзичливо, бо справедливо вбачали у зростанні його впливу загрозу демократії. Скоропадський змушений був залишити службу

⁴ Там же.— С. 19.

і зблизився із Спілкою земельних власників. Близькі до нього люди з Першого Українського корпусу та Вільного козацтва утворили так звану «Українську народну громаду». Ця організація почала вперто насаджувати думку про те, що тільки сильна диктаторська влада здатна вивести країну з безладдя й анархії. Найдоцільнішою, на їх погляд, формою влади було гетьманство, а найкращою кандидатурою на роль гетьмана — генерал Скоропадський.

Сприяючи діям Скоропадського, окупанти внесли власну частку у підготовку перевороту. 25 квітня Ейхгорн оприлюднив наказ про запровадження німецьких воєнно-польових судів в Україні. В ніч на 27 квітня за його розпорядженням у Києві було роззброєно одну з найбоездатніших військових частин УНР — дивізію синьожупанників. Свого часу вона формувалася в Німеччині з військовополонених українців. А 28 квітня в зал засідань Центральної Ради увірвалися озброєні німецькі солдати, наказали всім присутнім підняти руки вгору (головуючий М. С. Грушевський цьому не підкорився), обшукали їх і заарештували двох міністрів.

Наступного дня відбулося останнє засідання Центральної Ради. Зранку в приміщенні цирку (найбільшому в місті) зібрався хліборобський конгрес, на який з усіх губерній України прибуло майже 8 тис. делегатів. Як тільки в ложі з'явився Скоропадський, зал вибухнув овацією. Пролунали вигуки «Хай живе гетьман!» Після цього головуючий запросив Скоропадського у президію, і той подякував присутнім за те, що вони довірили йому владу. На цьому процедура «виборів» завершилася. У ніч на 30 квітня прибічники гетьмана захопили державні установи. Переворот відбувся малою кров'ю: у сутичці з охоронцями Ради — галицькими січовими стрільцями — загинули три офіцери-гетьманці. У переповненому німецькими окупантами Києві стати на захист законного уряду ніхто не наважився.

Утворення гетьманського уряду. Прийшовши до влади, Скоропадський оголосив свій маніфест. У ньому містилося зобов'язання «негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці». Повідомлялося також про розпуск Центральної Ради і земельних комітетів. Проголошувалося право приватної власності «як фундаменту культури й цивілізації».

Одночасно з маніфестом було опубліковано «Закони про тимчасовий державний устрій України». З них випливало, що УНР як форма української державності ліквідується. Замість неї створювалася так звана «Українська Держава». Вже навіть нова назва держави підтверджувала найгірші побоювання демократів про ліквідацію республіканської форми правління. Тимчасово, до обрання парламенту, законодавча влада зосереджувалася у гетьмана. Однак строки скликання парламенту не визначалися. Гетьман залишав за собою також усю повноту виконавчої та судової влади.

Головою гетьманського кабінету міністрів став полтавський поміщик, виходець із старовинного козацького роду Федір Лизогуб. Його батько, Андрій Лизогуб, був одним з найближчих друзів Т. Г. Шевченка, а старший брат Дмитро — революціонером-народовольцем, якого царський уряд стратив у 1879 р. Сам Федір Лизогуб обрав безпечну кар'єру земського діяча. Він був головою земства Полтавської губернії, за партійністю — октябристом.

Міністерство закордонних справ очолив Д. І. Дорошенко. Він також походив з козацько-дворянського роду на Глухівщині. Здобув освіту історика. У студентські роки брав участь у діяльності РУП (Революційної української партії). Під час світової війни його призначили крайовим комісаром Галичини й Буковини з правами генерал-губернатора. Влітку 1917 р. Центральна Рада доручила Дорошенку формування Генерально-

го секретаріату, однак через розходження з М. С. Грушевським він відмовився від цього.

Міністр освіти М. П. Василенко, за фахом історик і юрист, походив із селян Чернігівської губернії. Він — автор фундаментальних досліджень з історії Гетьманщини, активно працював у Науковому товаристві ім. Шевченка (Львів) і викладав у Київському університеті. За партійністю — кадет. Короткий час був членом Тимчасового уряду Росії, виконуючи обов'язки заступника міністра освіти.

М. П. Чубинський очолив міністерство юстиції. Це — син відомого українського етнографа і громадського діяча П. П. Чубинського. Стояв на правих позиціях, але до політичних партій не належав. Був професором Харківського університету в галузі криміналістики, сенатором.

Інші члени гетьманського кабінету міністрів — це також не політичні діячі, а фахівці. Деякі досвідчені спеціалісти з поваленого кабінету В. Голубовича залишилися в уряді на відповідальних посадах. Але жодного представника українських соціалістичних партій Скоропадський до урядування не запросив. І не випадково. На партії, що утворювали Центральну Раду, незабаром почалися гоніння.

2. Внутрішня політика П. Скоропадського

Політичні партії і гетьманський режим. Гетьман негайно припинив вихід соціалістичних газет і запровадив попередню цензуру. Було заборонено будь-які збори, розігнано земельні комітети та органи місцевого самоврядування.

Ще до перевороту в столицю почали з'їжджатися делегати Другого Всеукраїнського селянського з'їзду (перший відбувся у травні 1917 р.). Гетьманська варта (поліція) та німці заарештували президію з'їзду і розігнали його делегатів. Останні зібралися нелегально в Голосіївському лісі, під Києвом. Від імені переважної більшості сільського населення — безземельних та малоземельних селян — вони заявили, що не визнають обраного поміщиками гетьмана. З'їзд висловився за збереження Української Народної Республіки та негайне скликання Установчих Зборів. Для утримання здобутків революції було ухвалено створити в повітах бойові дружини. «Умрем, а землі й волі не віддамо!» — так закінчувалася відозва до селян⁵.

У середині травня до Києва з'їхалися ті з делегатів Всеукраїнського робітничого з'їзду, яким пощастило уникнути арешту. У своїй відозві вони сформулювали найголовніші завдання, що стояли в той час перед пролетаріатом України: захист незалежної УНР, скликання Установчих Зборів, передача землі без викупу в руки трудового народу, запровадження державного контролю над продукцією з участю робітників, свобода спілок, страйків, слова і друку, повна рівноправність національностей та національно-персональна автономія для національних меншин.

Одночасно відбувся, також у нелегальних умовах, черговий конгрес Української соціал-демократичної робітничої партії. Утверджена на ньому програма майже повністю збігалася з програмою робітничого з'їзду. Українська соціал-демократія вперше відмежувалася від гасла федерації України і Росії, яке в нових умовах загрожувало відновленням «єдиної і неподільної». Конгрес проголосив, що тільки цілковита самостійність України здатна забезпечити їй безперешкодний національно-культурний і соціально-економічний розвиток.

Найвпливовіша в Україні партія есерів у цей час також провела у лісових околицях Києва свій нелегальний з'їзд. На ньому вона розкололася на дві частини. Праве крило партії вважало революцію закінченою. Тому воно висловилося за більш помірковану соціально-економічну по-

⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції.— Відень.— Т. 3.—1921.— С. 15.

літику, ніж була та, що її проводила Центральна Рада. Навпаки, ліві есери протестували проти підміни класової боротьби культурницькою аполітичною роботою «верхів» партії і закликали УПСР піти в підпілля, щоб очолити збройну боротьбу трудящих проти гетьманщини та окупантів. До складу ЦК було обрано майже виключно представників лівого крила. Skorиставшись цим, нове керівництво УПСР оголосило про розпуск своїх місцевих організацій і перевело партію на нелегальне становище. Ліва течія українських есерів, яка згуртувалася навколо нелегального тижневика «Боротьба», дістала пізніше назву «боротьбистів». Праві есери утворили власний організаційний центр і оформили самостійну партію. За нею залишилася попередня назва.

Кількість більшовиків на Україні у травні 1918 р. не перевищувала й тисячі. Однак в умовах зростаючого невдоволення людей окупаційним режимом ця партія, яка завжди стояла на крайніх лівих позиціях, почала швидко зростати. Протягом перших чотирьох місяців окупації виникло понад 200 її підпільних організацій, груп і осередків, з них більше третини — у сільській місцевості. Це означало, що більшовицька партія в Україні вперше почала поповнюватися за рахунок українського населення.

На відміну від інших соціалістичних партій, які проводили свої з'їзди в нелегальних умовах, але в Україні, I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України відбувся у Москві (5—12 липня 1918 р.). 212 його делегатів представляли 45 партійних організацій, у яких налічувалося вже 4400 членів партії. Якщо у квітні на підготовчій до з'їзду нараді в Таганрозі йшлося про утворення в Україні незалежної від РКП(б) комуністичної партії, то на самому з'їзді в Москві цю ідею після короткої дискусії було відкинуто. КП(б)У створювалася як складова частина РКП(б) і дістала не більше прав, ніж будь-яка обласна партійна організація. З'їзд обрав ЦК, секретарем якого став Г. Л. П'ятаков. Із складу ЦК було виділено Закордонне бюро. Воно мало перебувати за межами України (в Орлі) і здійснювати зв'язок з ЦК РКП(б).

У резолюції з'їзду «Україна і Росія» підкреслювалося, що відокремлення України має характер тимчасової окупації. Повстання проти інтервентів, яке висувалося на порядок денний, повинно було сприяти «відновленню революційного возз'єднання України з Росією». Ігнорування в цьому документі національних прагнень українського народу пояснювалося не стільки російськомовним складом більшовиків України — росіян, євреїв і зрусифікованих українців (хоч і це багато важило), скільки сподіваннями на світову революцію. Вона, були переконані більшовики, мала незабаром взагалі знищити державні кордони й утворити, як зазначалося в згадуваній резолюції, «всесвітню пролетарську комуну».

В Україні відбулися також з'їзди організацій, які підтримували гетьманський режим. Зокрема, у травні партія конституційних демократів зібралася в Києві на свій крайовий з'їзд, який проходив за участю трьох міністрів-кадетів гетьманського уряду. «Найвищі інтереси краю, — проголошувалося на з'їзді, — примушують нас пристосуватися до нових форм державного життя і влити в них наш зміст». Це пристосування, висловлюючись мовою кадетських поборників «єдиної й неподільної» Росії, полягало у визнанні тимчасового характеру самостійності України. Як бачимо, у цьому питанні партія, що займала позиції на правому фланзі загальноросійських політичних сил, зійшлася з більшовиками. Хоч, звичайно, ця схожість їхніх позицій зумовлювалася різними обставинами. З виступів делегатів на кадетському з'їзді ставало очевидним, що самостійність гетьманської України вважалася неминучою, доки у Москві існувала радянська влада, а в Берліні залишався кайзер⁶.

При прямій підтримці уряду 15—18 травня в Києві відбувся з'їзд представників промисловців, банкірів-фінансистів та поміщиків. Його ор-

⁶ Там же.— С. 26—28.

ганізаторами виступили представники великого капіталу Н. фон-Дітмар, граф А. Бобринський, князь А. Голицин, князь В. Кочубей та ін. Делегати вітали відновлення приватної власності на землю. Вони поставили вимогу знайти державні кредити на «відбудову продуктивності» великих маєтків, а також сприяти поміщикам у поверненні конфіскованого майна «разом з відшкодуванням». Водночас пролунали вимоги переглянути виданий Тимчасовим урядом закон про свободу страйків, запобігти втручання робітників у господарське життя підприємств і розпорядчі функції адміністрації. З'їзд утворив постійний представницький орган — Раду промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс).

Збройні сили Української Держави. У гетьманському кабінеті передбачалася посада військового міністра. Ним став командуючий однією з армій Румунського фронту генерал О. Ф. Рогоза. Однак роботи в міністра було небагато. Розпочата ще в 1917 р. підготовка до формування регулярної української армії не припинялася, але окупаційні власті зовсім не хотіли того, аби справа дійсно рушила з місця. Їм було вигідно, щоб Україна платила за «послуги» німецьких та австро-угорських дивізій, а не створювала власні збройні сили. Три дивізії і полк січових стрільців, що перебували у розпорядженні Центральної Ради, не перейшли відразу в розпорядження гетьмана. Побойуючись опору, німці роззброїли ці частини, і потім з великою неохотою дали свою згоду на їх переформування.

Тим часом Скоропадський виношував масштабні плани створення української національної армії. Існував намір сформувати її у складі восьми армійських корпусів, гвардійської дивізії сердюків, чотирьох кавалерійських дивізій та спецчастин (понтонерів, ескадрилей, залізничних частин тощо). Кожний армійський корпус мав складатися з двох стрілецьких дивізій, трьох артилерійських бригад, кавалерійського полку і спецчастин, у тому числі панцерників. Чисельність таких збройних сил у мирний час перевищувала б 300 тис. чол. Мобілізація до них повинна була здійснюватися в два строки — восени 1918 та навесні 1919 р.

До створення ж цієї армії гетьманові доводилося обмежуватися наявними у його розпорядженні силами — Запорізькою дивізією (з полком гайдамаків), двома дивізіями синьожупаників, а також сформованою в Австро-Угорщині з полонених українців дивізією сірожупаників. Влітку закінчилося створення на добровільних засадах сердюцької дивізії. Восени у Білій Церкві почала відновлюватися бригада січових стрільців. Загальна чисельність гетьманських збройних формувань не перевищувала 65 тис. багнетів і шабель.

І німці, і Скоропадський боялися, що вони вкладуть рушницю в руки людей, незадоволених соціальною політикою режиму. Тому гетьман повернувся до старих планів відновлення козацького стану та формування на цій основі козацьких частин. Відповідний універсал було видано у жовтні 1918 р. За його пишномовними посиланнями на стародавні козацькі традиції досить прозоро проглядалася цілком прагматична мета: покластися при формуванні збройних сил насамперед на верстви заможного селянства. Однак з організацією козацтва режим запізнівся і змушений був спиратися виключно на окупаційні багнети. Коли ж Німеччина зазнала поразки у світовій війні, Скоропадський лишився сам-на-сам з розгніваними селянськими масами.

Аграрна політика уряду. На зустрічі з делегацією хліборобів у червні 1918 р. П. Скоропадський заперечив поголос про те, що земля залишиться у поміщиків. Максимум у землеволодінні, заявив він, обмежуватиметься 25 гектарами на одну особу, а поміщикам буде надано право продати землю державному банкові. Відповідний закон, запевняв гетьман, уже розробляється, але «не можна його одразу видати, не

рахуючись з історичним та юридичним боком питання»⁷. Однак слова ці пролунали непереконливо. Дійсність виглядала інакше.

Гетьманські старости й окупаційні коменданти силою відбирали у селянства майно, передане йому земельними комітетами відповідно до законодавства Центральної Ради. За режиму Скоропадського поміщики дістали можливість викликати для захисту своїх маєтків військові команди. Почалися екезекуції, селян били різками, ув'язнювали, розстрілювали.

У липні було прийнято закон «Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства». Губернським земельним комісіям надавалося право видавати обов'язкові постанови про примусове використання тягла та сільськогосподарського реманенту власників, котрі «не вповні використовують його у власних господарствах»⁸. Таким чином, селяни разом з худобою, возом та іншим реманентом віддавалися в розпорядження поміщиків. Організатори страйків на польових роботах підлягали тюремному ув'язненню строком до одного року.

Становище робітничого класу. Промисловість України швидко деградувала. Причин для цього було немало: на тривалий час територія держави стала ареною воєнних дій, невпевненість у завтрашньому дні змушувала власників відмовлятися від капіталовкладень у розвиток виробництва, закриття кордону з радянською Росією паралізувало традиційні виробничі зв'язки тощо. Щоб припинити деградацію і налагодити вивіз промислової сировини до Німеччини й Австро-Угорщини, окупаційні власті та гетьманська адміністрація намагалися примусити робітників працювати більш інтенсивно. Коли ж, намагаючись поліпшити свій життєвий рівень, робітничі колективи наважувалися на страйк, власті, як правило, визнавали його незаконним, не зупиняючись перед брутальним застосуванням сили. Зокрема, херсонський губернатор у травні 1918 р. суворо заборонив страйки, мотивуючи це турботою, як він досить відверто висловився, «про забезпечення діяльності промислових підприємств, конче потрібних для добра населення і німецького війська»⁹. Непокірним загрожувала кара: тюрма до двох років і великий штраф. Коли зупинилися катеринославські підприємства, міський комендант заявив, що страйкарів вишлють за межі України, а їх місце займуть австрійські безробітні.

Спираючись на підтримку окупаційної та місцевої адміністрації, власники підприємств перейшли в наступ на робітничий клас, щоб узяти назад ті поступки, які вони змушені були зробити в революційні часи. Так, на металургійних заводах Катеринославщини адміністрація запровадила 12-годинний робочий день, а на багатьох цукроварнях він збільшився до 9—10 год. Робітники протестували, посилаючись на порушення встановленого Центральною Радою закону про 8-годинний робочий день. Тоді гетьман надав міністру торгівлі і промисловості право нормувати тривалість праці власними постановами. Міністр відразу скористався цим і встановив у металургійній промисловості 12-годинний робочий день.

Найболючішими для робітничого класу були локаути — припинення роботи підприємства та звільнення всіх працюючих, з тим щоб через деякий час найняти інших, більш покірливих, за меншу плату. Урядовий комісар праці Чернігівського району писав у червні в своє міністерство: «На Чернігівщині набереться лише 50% працюючих робітників. Окрім занепаду промисловості через брак сировини і палива та інші відомі обставини, безробіття підтримують самі власники, які пориваються скрізь провести локаути з метою знищити здобутки робітників»¹⁰.

⁷ Дорошенко Д. Назв. праця.— Т. 2.— С. 82.

⁸ Христюк П. Назв. праця.— Т. 3.— С. 59.

⁹ Там же.— С. 45.

¹⁰ Там же.— С. 48.

Народна боротьба з окупантами. Прагнення великих землевласників відновити своє економічне панування в українському селі наштовхувалося на затятий опір з боку селян, які не бажали повертати конфісковане майно і віддавати землю. Повсюдно поширилися підпали маєтків, потрапили посівів, убивства поміщиків та управителів. Окупаційні власті відповідали на це ексекуціями. Озлоблені селяни утворювали партизанські загони. Перебуваючи у підпіллі, більшовики, російські та українські ліві есери прагнули підвести під цей стихійний рух організаційну основу.

З'їзд загальноросійської партії лівих есерів, яка вважала індивідуальний терор ефективним засобом політичної боротьби, вирішив зірвати Брестський мир шляхом убивства німецького посла в Радянській Росії графа Мірбаха. В Україні намічалось знищити фельдмаршала Ейхгорна та гетьмана Сокопадського. Першим став жертвою терористів Мірбах. Наприкінці липня із санкції ЦК українського відділення згаданої партії бойова група прибула до Києва, і кронштадтський матрос Б. Донський убив Ейхгорна. Однак Скоропадському вдалося уникнути есерівської бомби. Терористичні акти ще більше посиляли жорстокість спрямованих проти селян ексекуцій. Вони гинули тисячами.

Найбільших масштабів війна селянства проти окупантів набрала в Київській губернії. Вона почалася з повстання на Звенигородщині, яке незабаром перекинулося на Київський, Таращанський, Васильківський і почасти Уманський повіти. Координацію повстанського руху в цій місцевості здійснював начальник Київського військового округу часів Центральної Ради, український лівий есер М. Шинкар. На Чернігівщині бойовими діями селян керував більшовик М. Кропив'янський. Загальна чисельність повстанців на Правобережжя у розпал цієї боротьби перевищувала 40 тис. чол. Вони були відносно добре озброєні, а деякі загони мали навіть кулемети і гармати. Починаючи з серпня 1918 р. нове вогнище селянських повстань спалахнуло на Катеринославщині, в районі Гуляй-Поля. Тут повстанців очолював анархіст Н. Махно.

Незважаючи на те що становище австро-німецьких військ на Західному фронті дедалі ускладнювалося, кайзер змушений був тримати на сході шість армійських корпусів (переважно по три дивізії в кожному), а цісар — чотири корпуси і дві окремі кавалерійські дивізії. З меншими силами неможливо було утримати контроль над повсталою Україною. Коли військам вдалося придушити повстання на Київщині, більшість його учасників перейшла в нейтральну зону. Тут під керівництвом Закордонного бюро ЦК КП(б)У почалося формування на базі партизанських загонів двох повстанських дивізій.

Боротьба з повстансько-партизанським рухом дорого обійшлася окупантам. За даними німецького штабу, на Україні піврічні бої з селянами коштували життя 19 тис. солдатів і офіцерів кайзерівської армії. Узагальнюючих даних про кількість жертв в австро-угорській армії немає. Однак і без них можна зробити висновок: втрати, яких зазнала озброєна до зубів регулярна армія окупантів, беззаперечно свідчать про те, що Брестський мир не призвів до ліквідації Східного фронту.

Свій вклад у боротьбу проти окупантів і гетьманського режиму вніс робітничий клас України. Навіть економічні його виступи в умовах окупації набували політичного спрямування. Київський градоначальник у доповіді гетьманському міністру внутрішніх справ повідомляв, що хронічний стан страйків у столиці підриває основи державного й політичного життя. Найвища хвиля страйкового руху в Україні припала на липень — серпень 1918 р., коли роботу припинили близько 200 тис. залізничників. Їх загальний страйк істотно перешкодив вивезенню з України продовольства і промислової сировини в Німеччину та Австро-Угорщину. Страйкарями керувало тимчасове організаційне залізничне бюро ЦК КП(б)У на чолі з А. Близниченком.

Національно-культурна політика. Реакційна соціальна політика, що настроїла проти гетьмана основну частину українського суспільства,

диктувалася як його походженням та оточенням, так і цілковитою залежністю від кайзерівської військової адміністрації, котра розглядала Україну тільки як джерело сировини. Однак у сфері національно-культурної політики Скоропадський мав певну свободу дій. Він прагнув створити умови для національно-культурного відродження України.

Пропаганду національних традицій Скоропадський розпочав з власного одягу. Будучи отаманом Вільного Козацтва, він носив черкеску — історичне козацьке вбрання. Як став гетьманом, то одягнув білий козацький жупан з наплічниками із золотого джгута у формі українського герба — сповитого пшеничним колосом тризуба з двома булавами навхрест, а на голову — соболину шапку з оксамитовим малиновим верхом і з пір'ям, оздобленим діамантами. На простих людей, яким ще вчора забороняли розмовляти українською мовою, гетьманський одяг справляв неабияке враження. Натомість для критично настроєних інтелігентів такі спроби гетьмана пробудити національну свідомість відгнали опереткою. У спогадах про українську революцію В. Затонський уїдливо зауважив: «Щодо гетьманців, то українці з них були досить-таки «липові», в них українство було самим лише лицемірством та грою»¹¹.

Прагнення гетьмана за короткий строк українізувати державний апарат, який майже повністю складався з колишніх царських чиновників — «українофобів», свідчило, однак, що його національна політика не являла собою лицемірства. Наприклад, по військовому міністерству наказувалося вести діловодство державною мовою, а в усіх установах і частинах негайно створити курси українознавства. Аналогічні заходи, які нерідко саботувалися, здійснювалися і в інших міністерствах. Про те як борювався із саботажем у своєму апараті міністр шляхів Б. Бутенко, свідчить одне з його розпоряджень. «До міністерства доходять відомості, — говорилося в ньому, — що деякі вищі урядовці примушують службовців балакати з ними московською мовою, а також були випадки, що поверталися для перекладу надходячі до інституцій прохання, що службовці здебільшого припинили навчання державної мови на курсах. Наказую твердо пам'ятати, що в Українській Державі державною мовою є українська. Пропоную на всі папери, які надходять до інституцій, написані українською мовою, на тій же мові й відповідати»¹².

Не менший опір у педагогів і батьківських комітетів викликала українізація загальноосвітньої школи. Щоб уникнути конфліктів, міністр народної освіти та мистецтва М. Василенко пішов шляхом, втілюваним відповідним міністерством Центральної Ради: замість того щоб українізувати російські гімназії, засновував поряд з ними українські. Восени 1918 р. на Україні вже налічувалося близько півтори сотень українських гімназій, у тому числі сільських. Для учнів цих гімназій — дітей незможних батьків — затверджувалися 350 іменних стипендій — імені Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка та інших письменників і діячів культури. Було прийнято закон про обов'язкове навчання української мови та літератури, а також історії й географії України в усіх середніх школах.

При міністерстві народної освіти під керівництвом акад. В. Вернадського працювала комісія у справі вищих шкіл та наукових інституцій. За її рішенням утворений 1917 р. народний університет у Києві було реорганізовано в Державний український університет, який діяв паралельно з російськомовним імені святого Володимира. До числа студентів було зараховано 3 тис. чол. Під університет віддали комплекс будинків артилерійського училища, серед них — найбільший у Києві, а також земельну ділянку площею 26 га.

Слідом за Києвом відкрився український університет у Кам'янці-Подільському, куди записалося понад 1000 чол. На черзі стояло заснуван-

¹¹ Архіви України.— 1991.— № 3.— С. 62.

¹² Дорошенко Д. Назв. праця.— Т. 2.— С. 99.

ня українських університетів у Харкові, Катеринославі та Одесі. У Київському, Харківському і Одеському російськомовних університетах відкривався комплекс українознавчих кафедр — української мови, літератури, історії та права. У приватному російському університеті в Катеринославі (заснований влітку 1918 р.) також мали відкритися дві кафедри з українською мовою викладання. На одну з них було запрошено проф. Д. І. Яворницького.

Ще у квітні 1917 р. з ініціативи Українського наукового товариства в Києві почалася підготовка до заснування тут Академії наук. Однак війна перервала її. Ставши міністром, М. Василенко негайно взяв цю справу в свої руки і заявив, що створення в Україні Академії є національною потребою. Спеціальна комісія, сформована ним з найвидатніших вітчизняних учених, розробила структуру Академії та її статут. У листопаді 1918 р. наказом гетьмана були призначені перші 11 академіків: по історико-філологічному відділу — Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, по фізико-математичному — В. Вернадський, М. Кащенко, С. Тимошенко, по відділу соціальних наук — М. Туган-Барановський, О. Левицький, В. Косинський, Ф. Тарановський. Президентом новоствореної Академії наук став В. Вернадський, неодмінним секретарем — А. Кримський.

Гетьман не шкодував коштів на організацію великих культурних закладів. У серпні 1918 р. було започатковано Національну бібліотеку України, в якій збиралися всі пам'ятки духовного життя українського народу — як рукописні, так і друковані. Засновувалися Національний архів України, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Український національний театр (під керівництвом П. Саксаганського), «Молодий театр» (під керівництвом Л. Курбаса).

Здобутки Української Держави в галузі культурного будівництва були досить вагомі. Однак далеко не все, чому поклав початок П. Скоропадський за півроку свого гетьманування, зберігалося й надалі.

3. Зовнішньополітичний курс Української Держави

Переговори про мир з Радянською Росією. Як уже зазначалося, Раднарком зобов'язувався визнати незалежність УНР і укласти мир з Центральною Радою. Поки сторони домовлялися про місце майбутніх переговорів, у столиці України відбувся переворот. Глава радянської делегації Х. Г. Раковський та його заступник Д. З. Мануїльський приїхали до Києва у травні 1918 р. на чолі делегації з 18 консультантів та експертів. Глава української делегації С. П. Шелухін мав у своєму розпорядженні вісім комісій (фінансову, культурну, комунікаційну та ін.), які готували рекомендації з конкретних питань.

З української сторони переговори велися українською мовою, з радянської — російською. Все сказане тут же перекладалося на мову іншої сторони. Але Шелухін, хоч він і народився на Полтавщині й брав активну участь в українському громадському житті з 1905 р., українську мову тільки починав вивчати. Перекладач часто не розумів, що той хотів сказати, і перекладав по-своєму. Тоді Шелухін, який володів російською краще за перекладача, поправляв його. Шануючи дипломатичний етикет, Раковський залишався незворушним.

12 червня було підписано прелімінарний (попередній) договір про припинення стану війни та відновлення залізничних і поштово-телеграфних комунікацій. Українська Держава одержувала право заснувати консульства в багатьох містах Росії.

Найбільшу складність для подальших переговорів являло питання про державний кордон. Обгрунтовуючи необхідність включення до складу України північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курської та Воронежської губерній, а також Донецького вугільного басейну з районом Таганрога, С. П. Шелухін

висунув аргументи економічного й етнографічного характеру. Радянська делегація висловила згоду з таким підходом до визначення приналежності території, однак висунула зустрічні претензії на чотири повіти Чернігівської губернії, всі південні повіти Курської та Воронежської і навіть на частину Харківської та Катеринославської губерній. В Донбасі Раковський окреслив лінію кордону між двома державами, що відступала від 125 до 200 верст на захід від етнографічної межі. Тактика глави радянської делегації була зрозумілою: залишити під контролем гетьманського режиму лише територію, фактично захоплену німцями, і не більше.

У доповідній записці про хід переговорів, адресованій урядові, Шелухін заявив, що Раднарком розпочав переговори тільки тому, що змушений був підкоритися умовам Брестського миру, але проводить їх формально, без заінтересованості в кінцевому результаті. «Російська делегація потопила всю роботу в нескінченних балачках», — такий був його висновок¹³. Справді, в точній відповідності з вказівками В. І. Леніна Раковський затягував переговорний процес і вичікував розвитку подій у світовій війні, яка наближалася до кінця.

У вересні Раковський і Мануїльський почали зустрічатися з В. К. Винниченком, який уже готував повстання проти гетьманського режиму. За спогадами Винниченка, радянська делегація зобов'язувалася визнати самостійність відновлюваної УНР, а він, з свого боку, гарантував легальну діяльність більшовиків в Україні. На початку жовтня переговори, нарешті, перервалися. За домовленістю сторін в силі залишалися попередньо розроблені умови миру.

Бессарабське питання. У війну на боці Антанти Румунія вступила тільки в серпні 1916 р., а вже на початку березня 1918 р. поспішила укласти мир з немалими для себе територіальними втратами на користь Австро-Угорщини. Негайно після цього, користуючись війною в Україні, вона компенсувала їх приєднанням Бессарабії. Так виникло бессарабське питання.

Негайно після того як румунські війська ввійшли в Кишинів, прем'єр-міністр УНР В. Голубович звернувся до Німеччини та Румунії з нотами протесту. Аргументуючи заінтересованість свого уряду долею Бессарабії, він вказав, що в її північній частині живуть переважно українці. Вони ж переважають серед багатонаціонального населення території між гирлами Дунаю та Дністра. Глава уряду Центральної Ради заявив, що будь-яка зміна колишнього російсько-румунського кордону глибоко зачіпає політико-економічні інтереси УНР. Голова Центральної Ради М. Грушевський також засвідчив: з української сторони ніхто не має претензій на ті частини Бессарабії, в яких більшість становить молдавська народність; мова повинна йти тільки про ті території, де молдаване не мають абсолютної більшості, тобто північну та південну частини Бессарабії.

Після приходу до влади гетьманський уряд перервав спроби налагодження дипломатичних відносин з Румунією, які вже почала було робити Центральна Рада, прагнучи вирішити бессарабське питання мирним шляхом. Одним з перших його розпоряджень стала заборона вивозу до країни-агресора будь-яких товарів. Тільки через півроку, коли виникла потреба шукати контактів з Антантою, Скоропадський дав згоду на укладення тимчасового торговельного договору з Румунією. Остання мала дипломатичні представництва держав Антанти, і гетьман сподівався на посередництво її уряду в переговорах з ними. Розв'язання бессарабського питання вирішили відкласти до кінця світової війни.

¹³ Там же.— Т. 2.— С. 173.

Кримське питання. Коли війська Центральної Ради поверталися в Україну, перед ними було поставлено як самостійне завдання витіснити з Криму радянські збройні сили. Не зустрічаючи серйозного опору, передові підрозділи Запорізької дивізії під командуванням генерала Натієва перейшли через Перекопський перешийок і просувалися в напрямі на Сімферополь. Однак у німецького уряду були свої плани на Крим. Українським військовим частинам наказали зупинитися, а потім надійшло розпорядження покинути півострів. Під контролем гетьманського уряду залишилася тільки північна Таврія.

Очевидно, німецькі окупанти побоювалися посилювати Україну за рахунок Криму. Як уже було сказано, кайзерівський уряд зробив усе можливе для уповільнення процесу створення на Україні масової армії і, врешті-решт, домогся свого. Приєднання ж Криму означало б, що в розпорядженні України опинилася б велика воєнно-морська база в Севастополі й Чорноморський флот.

Тим часом у Бахчисараї зібрався курултай (з'їзд) представників татарського населення, який заявив про свої претензії на владу в Криму. Німецька окупаційна адміністрація не підтримала цих домагань і передала владу генералу Сулькевичу, який утворив крайовий уряд. Його першим політичним кроком була заява про відновлення на території півострова законів Російської держави, виданих до Жовтневого перевороту в Петрограді. Уряд Сулькевича офіційно виступив гарантом самостійності Криму, доки питання про його приналежність не буде вирішено на міжнародному рівні. Фактично цей уряд не вважав за потрібне приховувати свої справжні наміри: боротися за «єдину й неподільну» Росію і зберегти для неї Крим. Сулькевич оголосив, що хоче приступити до створення крайової армії, і висунув претензії на частину царського флоту.

У травні 1918 р. міністерство закордонних справ Української Держави направило Німеччині кілька заяв з приводу кримського питання. В них наголошувалося, що економічно, політично й етнографічно Крим тісно пов'язаний з життям населення України, а тому вона не може розвиватися нормально без об'єднання з півостровом. Вказувалося також на те, що заснування татарської держави у Криму є невиправданим з етнографічного боку, оскільки татари становлять не більше 14% населення півострова.

Роз'яснюючи позицію свого уряду, міністр закордонних справ Д. Дорошенко спеціально спинився на III Універсалі Центральної Ради, де проголошувалося, що до Української Народної Республіки належать тільки північні повіти Таврійської губернії (тобто без Кримського півострова). Він звернув увагу німецької сторони на те, що тоді УНР і Крим розглядалися як федеративні частини єдиної держави. За таких умов не могло виникнути побоювань щодо порушення зв'язків між Кримом та Україною, які формувалися роками. Зовсім інше становище склалося після проголошення в IV Універсалі політичної незалежності України.

Гетьманський уряд вважав, що приєднання Криму до Української Держави має відбутися на засадах автономії. Висловлюючись за здійснення принципу самовизначення народів, він був переконаний, що населення півострова висловиться за злуку з Україною. І справді, навіть татари, серед яких набула великої популярності ідея власної державності, не заперечували проти включення Криму до складу України. До цього схилилися також німці-колоністи, караїми та немало росіян.

Однак уряд генерала Сулькевича, вперто відстоюючи самостійність Криму, розгорнув проти своїх опонентів репресії. Вони набирали іноді зовсім одіозних форм, як, наприклад, заборона приймати телеграми з України українською мовою. Тоді в серпні 1918 р. гетьманський уряд оголосив блокаду Криму. Вона швидко показала цілковиту залежність півострова від материка: економічне життя було паралізоване. Сульке-

вич капітулював і заявив, що готовий на переговори про форми державного об'єднання з Україною.

Переговори проходили у Києві восени 1918 р. Сторони розробили попередні умови побудови крайової автономії. Вони мали бути розглянуті татарським курултаєм та представниками інших національних і громадських організацій півострова. Однак новий спалах російсько-української війни після падіння гетьманського режиму поклав край планам злуки України і Криму.

Холмщина і Підляшшя. Старовинні українські землі Холмщина та Підляшшя, які ще з XIV ст. належали Речі Посполитій і за цей довгий строк були частково полонізовані, мали за Брестським миром відійти до України. Під час війни північну частину Холмщини разом з Підляшшям окупували німецькі війська, а південні її повіти були зайняті австро-угорською армією. Під тиском добре організованої фракції польських депутатів у віденському парламенті цісарський уряд запровадив на окупованій ним частині Холмщини польську адміністрацію.

Як тільки стало відомо про умови Брестського миру, населення окупованого Німеччиною Привіслянського краю (тобто Польщі у складі Російської імперії) і польських земель Австро-Угорщини запротестувало. У Варшаві й Кракові вивісили жалобні чорні прапори. Польська преса почала писати про четвертий поділ польських земель, позбавлених власної державності. Всі суспільно-політичні організації Польщі чинили тиск на уряди Німеччини й Австро-Угорщини, щоб змусити їх провести українсько-польський кордон як мінімум по Бугу, а все Забужжя, включаючи Холмщину, залишити за поляками.

У такій ситуації цісарський уряд не захотів ускладнювати справу й не допустив в окуповані Австро-Угорщиною п'ять повітів Холмщини призначеного Києвом губернського комісара О. Скоропис-Йолтуховського з його адміністрацією. Замість неї тут було проведено вибори до польської Регенційної Ради. Погоджене в Бресті рішення про організацію комісії для визначення постійного кордону між Україною та Польщею в межах Холмщини на основі етнографічних даних та волевиявленя місцевого населення лишилося на папері.

Голова ради міністрів Української Держави Ф. Лизогуб здійснив поїздку в Берлін, щоб заручитися підтримкою кайзерівського уряду в конфліктному питанні. Він вказував, що умови уже ратифікованого Німеччиною, Болгарією і Туреччиною Брестського миру визнають за Україною історичні права на територію, населення якої на початку XX століття складалося на 52 % з українців і білорусів, на 30 % — з поляків і на 15 % — з євреїв.

Проте австро-угорські дипломати стояли на своєму. Вони не визнали наведених Лизогубом статистичних даних про національний склад Холмщини та Підляшшя і стверджували, що у даному разі мова йде про область, заселену майже в рівній частині поляками й українцями, які століттями жили поруч без точного окреслення етнографічного кордону. Підкреслювався з притиском той незаперечний факт, що польське населення проживало й на правому березі Бугу. Вказувалося, що претензії польських націоналістів поширювалися на більшу частину Волині і навіть деякі райони Поділля. Течія Бугу визначалася як компромісний географічний кордон, однаково прийнятний для обох націй, бо ця річка майже навпіл поділяла спірну територію.

У жовтні 1918 р., коли Австро-Угорська монархія вже розпалася, австрійські чиновники передали владу на окупованій території Холмщини місцевим органам польського самоврядування. На початку листопада, коли в Берліні спалахнула резолюція, польські збройні сили зайняли територію Холмщини і Підляшшя, окуповану німецькими військами. Незабаром Скоропис-Йолтуховський разом із своїми чиновниками опинився в польському таборі. Так невдало закінчилася спроба перших урядів

незалежної України об'єднати в її межах стародавні українські землі, що входили до початку світової війни до складу царської імперії.

Міжнародні зв'язки України. Проголошення державної самостійності поклало початок дипломатичній активності України. Однак рамки цієї активності істотно обмежувалися розколом європейських країн на протиборствуючі угруповання. Оскільки Україна, виходячи з факту її окупації, політично залежала від держав Четверного союзу, вона змогла укласти дипломатичні стосунки тільки з ними. Пізніше дипломатичні місії було направлено до Фінляндії, Швейцарії і скандинавських країн. Постійний представник гетьманського уряду довго не призначався в Румунію внаслідок нерозв'язаності бессарабської проблеми. Тільки в жовтні 1918 р. в цю країну було надіслано надзвичайну місію.

Після укладення перемир'я на Західному фронті стали можливими безпосередні зв'язки України з державами Антанти. Поспішаючи заручитися їх підтримкою, Скоропадський направив спеціальну дипломатичну місію у Францію. Відповідна місія в США і Англію не встигла відбутися з Києва до падіння гетьманського режиму.

4. Падіння гетьманського режиму

Ставлення білогвардійців до української державності. Якщо в Центральній Росії утвердилася радянська влада, то на окраїнах закріпилися її противники. Найзручнішим плацдармом для організації антикомуністичного опору став Південь Росії. Вороги більшовизму знаходили підтримку серед заможних верств служилого стану — донського та кубанського козацтва. З усієї країни сюди стягувалися офіцери-добровольці. Це були переконані прибічники «білої справи», тобто відновлення царської влади: білий колір символізував монархію. За допомогою Антанти генерал Л. Г. Корнілов почав формувати з них Добровольчу армію. Спочатку вона складалася виключно з офіцерських частин — білої гвардії. З поповненням її шляхом мобілізації серед населення назва «білогвардійці» зберігалася й за солдатами. Після загибелі в бою Л. Г. Корнілова Добровольчу армію очолив А. І. Денікін.

Люди, які ввійшли до білогвардійського табору або підтримували його, мали різні погляди на майбутній політичний лад. Дехто відстоював самодержавство, інші — конституційну монархію чи навіть республіканську форму правління. Суперечки з цього приводу здебільшого відкладалися до перемоги над більшовиками. Однак усі без винятку представники цього табору прагнули відродження Російської держави у довоєнних кордонах. Гасло «єдиної і неділимої» Росії об'єднувало прибічників «білої справи» — від найбільш правих до кадетів. Незважаючи на свій демократизм, багато меншовиків та есерів також були «єдинонеділимцями».

Соціальна програма П. Скоропадського мало чим відрізнялася від політики білогвардійських урядів. І все ж «єдинонеділимці» не хотіли мати з ним нічого спільного. Утворений у столиці України «Київський національний центр», який стояв на білогвардійських позиціях, при перших чутках про зносини гетьмана з Денікіним обурено заявив: «Із зрадником Скоропадським і з очолюваною ним Україною будь-які переговори неприпустимі». Лідер кадетської партії П. М. Мілюков, який улітку 1918 р. опинився в Києві, розвинув гарячкову антиукраїнську активність. Він переконавав окупаційну адміністрацію, що в повоєнні часи тільки Польща може одержати самостійність. Навіть місцеві кадети, котрі ввійшли до гетьманського уряду, розглядали незалежність України як тимчасове явище.

Гетьман розумів, що формальна самостійність України зберігатиметься доти, доки її охоронятимуть німецькі багнети. Поразка Четверного союзу у світовій війні поклала б край його претензіям на незалеж-

ність. Адже Антанта підтримувала білогвардійський табір і вважала Українську Державу «витівкою німців». Оскільки поразку Німеччини важко було не передбачити, Скоропадський намагався не відповідати прямо на антиукраїнські вихватки «єдинонеділимців» й терпів активність численних суспільно-політичних і навіть воєнно-політичних організацій білогвардійського напрямку. Він охоче брав на службу генералів та офіцерів царської армії, не заперечував проти виїзду їх на Дон і всіляко прагнув налагодити стосунки з Денікіним.

Утворення Українського Національного Союзу. Скоропадський прагнув гетьманувати на власний розсуд, і його відносини з українськими політичними партіями не склалися на добре. Навіть демократичлібороби, які ставили собі в заслугу розігнання Центральної Ради, почувалася скривдженими, бо гетьман мало рахувався з їх рекомендаціями. Вже менш як через місяць після встановлення гетьманського режиму виник опозиційний до нього Національно-Державний Союз. До нього ввійшли кілька партій на чолі з демократами-хліборобами, а також профспілки залізничників і поштово-телеграфних працівників. Гетьмана звинувачували в тому, що при формуванні кабінету міністрів він обійшов представників українських партій і зробив ставку на російських кадетів, октябристів, взагалі на представників неукраїнських суспільних груп. У цьому була частка правди. Але справа полягала в тому, що при формуванні кабінету Скоропадський покладався не на партії, а на конкретних фахівців, яких визначав особисто, безвідносно до їхньої партійності чи національності. Отже, партійний або національний склад його кабінету був справою випадку.

В опозицію до гетьмана став також Всеукраїнський земський союз на чолі з С. В. Петлюрою. У червні 1918 р. земський з'їзд прийняв заяву, в якій різко критикувалася гетьманська політика «безоглядної реакції та реставрації старого ладу». З'їзд поставив вимогу негайно скликати тимчасову Державну законодавчу раду з депутатів, які входили до складу органів місцевого самоврядування, та представників центральних організацій, політичних партій, профспілок і кооперативів, а до кінця року — Українські Установчі Збори на основі схваленої Центральною Радою п'ятичленною виборчої формули (прямі, рівні, загальні, таємні і пропорційні вибори). Скоропадський відповів на це репресіями. Петлюру було ув'язнено.

Влітку позиції гетьманського режиму різко погіршилися. Це призвело до перегрупування політичних сил. Основна частина українських есерів та більшовики продовжували безкомпромісну партизанську боротьбу з окупантами і гетьманською адміністрацією. Більш помірковані соціалістичні партії вирішили об'єднатися в політичний блок, який не виключав можливостей мирного розв'язання питання про владу, хоч і не перебільшував їх. Ініціативу об'єднання політичних партій, культурних, економічних і професійних організацій взяли на себе українські соціал-демократи на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою. Вони ввійшли до Національно-Державного Союзу і витіснили звідти демократів-хліборобів. Блок одержав іншу назву — Український Національний Союз. Він проголосив, що виступатиме за встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом, і боротиметься за демократичний виборчий закон згідно з п'ятичленною формулою. Винниченко, який з вересня очолив Національний Союз, негайно вступив у контакт з керівниками радянської мирної делегації в Києві Раковським і Мануїльським. Останні від імені Раднаркому обіцяли певну допомогу Союзіві при умові, що він організує повстання проти гетьмана, а також зобов'язалися визнати самостійність відродженої УНР. З свого боку, Винниченко зобов'язався легалізувати діяльність більшовиків на території України. Оскільки останній не мав мандату на ці переговори від ЦК УСДРП, який не довіряв Раднаркому, сторони обмежилися усною домовленістю.

Відхід гетьмана від гасла самостійної України. Коли стало ясно, що Німеччина незабаром капітулює, гетьман зробив спробу зблизитися з Українським Національним Союзом. На початку жовтня він прийняв його керівників В. Винниченка, А. Ніковського і Ф. Швеця (С. Петлюра все ще був у тюрмі). Почалися переговори, що стосувалися програми кабінету, який мав бути сформований за їх участю. Національний Союз поставив такі вимоги: проведення аграрної реформи на основі ліквідації великого землеволодіння та забезпечення землею трудового селянства, встановлення демократичних свобод і вироблення демократичного виборчого закону, а також подав список кандидатів на пости міністрів найважливіших міністерств.

Дізнавшись про намір гетьмана капітулювати перед партіями, що стояли на платформі самостійності України, кадетські міністри і торговельно-промислові кола, об'єднані у Протофісі, запротестували. Вони відкинули програму Українського Національного Союзу і поставили вимогу негайно створити антибільшовицький фронт на засадах об'єднання України з білогвардійськими силами Росії. Скоропадський не міг не рахуватися з тим, що за «єдиноне ділимцями» стояла Антанта. Водночас він потребував підтримки Національного Союзу, бо знав, що білогвардійці вкупі з Антантою відмовлять Українській Державі у праві на існування. В результаті склад нового кабінету, сформованого під головуванням Ф. Лизогуба, виявився компромісним. У ньому були кандидати як Національного Союзу, так і Протофісу.

Компромісом українські партії не задовольнилися, а тому продовжували готувати повстання проти режиму. Скоропадський змушений був розпустити кабінет і 14 листопада задекларував федеративний союз з Росією. Йшлося, звичайно, про небільшовицьку Росію, якої ще не існувало. Зреченням державної самостійності України гетьман розраховував здобути якщо не допомогу, то хоча б прихильність антантівських дипломатів. Але гетьманщина уже доживала останні дні.

Утворення Директорії. В ніч на 14 листопада в Києві відбулося таємне засідання Національного Союзу, в якому взяли участь представники політичних партій, Селянської спілки, профспілки залізничників та українських січових стрільців. Присутні відхилили ідею негайного відновлення Центральної Ради і створили п'ятиособовий верховний орган Української Народної Республіки — Директорію. Її головою став соціал-демократ В. К. Винниченко. Від січових стрільців членом Директорії заочно було обрано соціал-демократа С. В. Петлюру, який зайняв посаду головного отамана військ УНР. Представником Селянської спілки в цьому органі став проректор Київського державного українського університету, професор геології Ф. П. Швець, за партійною належністю — член УПСР. До складу Директорії увійшли також адвокат, соціаліст-самостійник П. М. Андрієвський та керівник профспілки залізничників, безпартійний А. Г. Макаренко. Директорія створювалася з конкретною метою — для ліквідації гетьманського режиму. Після цього передбачалося заново визначити форму державної організації УНР.

Звільнений з тюрми, Петлюра негайно подався в Білу Церкву, де в той час проходили переформування січові стрільці. Через день тут були вже й інші члени Директорії. Уклавши угоду про нейтралітет з Великою солдатською радою, яка виникла в окупаційних військах після революції в Німеччині, вони повели стрільців у похід на Київ. У бою під Мотовилівкою, за 30 км. від столиці, було розгромлено найбільш боєздатні сили гетьмана — полк сердюків та офіцерську дружину. Дізнавшись про це, командир одного з полків Запорізької дивізії П. Балбачан перейшов на бік Директорії і взяв Харків. Наслідуючи його приклад, інші полки цієї дивізії зайняли Полтаву. Сірожупанна дивізія на Чернігівщині також визнала владу Директорії.

На хвилі широкого повстанського руху сили гетьмана танули, а вій-

ська Директорії швидко зростали. Вона з блискавичною швидкістю захоплювала контроль над територією України. На початку грудня її війська були вже в Одесі. В ніч на 14 грудня в Києві підняли повстання партійні бойові дружини, головним чином більшовиків та єврейських соціалістичних партій. В руках повсталих опинилися завод «Арсенал», воєнне міністерство та інші установи. Гетьман зрікся влади і втік із свого палацу. До міста ввійшли загони січових стрільців.

Кілька днів колишній гетьман переховувався у місті, бо Директорія оголосила його поза законом. Потім у мундирі німецького офіцера він сів у поїзд і поїхав до Берліна у вигнання.

* * *

Архівні фонди часів гетьманщини до останнього часу були недоступними для істориків. Тому недовга історія Української Держави залишається «білою плямою». Ми знаємо конкретні факти, та й то не всі, але не можемо з певністю їх інтерпретувати. Зарубіжна історіографія представлена в основному працями українських авторів, які були або політичними противниками гетьмана П. Скоропадського, або ж його найближчими співробітниками. Не доводиться, отже, сумніватися в необ'єктивності висновків як перших, так і других.

Радянська історіографія взагалі проігнорувала українську державність часів гетьманщини і розглядала події, що відбувалися в Україні 1918 р. виключно під кутом зору політики окупаційної адміністрації. Вважалося, що українська адміністрація була суто маріонетковою і колабораціоністською. Будь-які самостійні кроки гетьманського уряду або замовчувалися, або грубо фальсифікувалися. Дійшло до того, що, наприклад, час заснування Академії наук України перенесли на півроку пізніше, коли в Києві встановилася радянська влада.

Неупереджене вивчення доступних фактів свідчить, що держава гетьмана П. Скоропадського являла собою окрему сторінку в історії визвольних змагань українського народу у ХХ ст. Великий, а іноді вирішальний вплив на державотворчі процеси цього часу накладав сам факт чужоземної окупації України. Однак цілі й методи окупаційної політики кайзерівського уряду в Україні й Польщі нічим не нагадували пізнішої нацистської окупації цих країн. Певна свобода дій у гетьмана залишалася. Разом з тим його спроби зміцнити державні інститути достатніми збройними силами не увінчалися успіхом через протидію окупантів.

На відміну від УНР доби Центральної Ради, в якій державотворчі процеси розвивалися за демократичним сценарієм, Українська Держава була авторитарним утворенням. Прагнучи надати своєму уряду зовнішніх форм державності XVII ст., Скоропадський насправді відновлював усталені форми царського адміністративного управління. Його неприйняття політичних партій, що утворювали Центральну Раду (воно було взаємним) та орієнтація на політичні сили від центру до правого флангу виявилися ефективними тільки при опорі на окупаційні сили. Після поразки Німеччини й Австро-Угорщини у світовій війні Українська Держава була приречена на загибель. Гетьман опинився сам на сам з лівими партіями, які ставилися до нього непримиренно.

Боротьба проти анархії та сваволі, що її проводила гетьманська адміністрація по всій Україні, не була належним чином оцінена суспільством. Широкі маси трудящих сприйняли її виключно як спробу наступу контрреволюції. Народна боротьба проти окупантів змикалася в одне ціле з боротьбою проти гетьманського управління.